

CONTRIBUȚIA CERCETĂRILOR ARHEOLOGICE LA CUNOAȘTEREA ARHITECTURII ECLEZIASTICE DIN MOLDOVA ÎN SECOLELE XIV — XV

de LIA BĂTRÎNA și ADRIAN BĂTRÎNA

„Țările noastre n-au avut numai un trecut de fapte mari și de fapte bune, prin care s-a apărât viața lor și li s-a asigurat rânduiala, ci și un trecut de cărturărie și de artă [...]. Altădată, în scris, ca și meșteșugul clădirii, al zugrăvelii, al lucrării metalelor scumpe, al cusăturilor de tot felul, aveam poteci care nu erau și ale altora și pe care noi le deschisem pentru folosul nostru...”.

NICOLAE IORGA

Ca urmare a luptei pentru emanciparea politică desfășurată, în a doua jumătate a sec. XIV, de Moldova lui Bogdan și Lațcu și apoi de cea a lui Petru I împotriva regatului angevin și a Hoardei de Aur, asistăm la realizarea împlinirii teritoriale a țării (săvârșită cel mai târziu în 1392) și totodată la desăvârșirea organizării statale. Acest ultim proces are loc în condițiile înzestrării statului feudal cu instituțiile fundamentale ale neatărnării — domnia autocrată și scaunul metropolitan — ce-i vor conferi statutul de organism politic de-sine-stătător¹.

În paralel și în directă legătură cu procesul de definitivă cristalizare a unei feudalități laice, de organizare în forme ierarhice superioare a bisericii locale, de apariție a unui monahism autohton, precum și cu cel de constituire și dezvoltare a unor așezări urbane, se constată ridicarea la răsărit de Carpați a unor monumente de arhitectură ecleziastică aparținând reședințelor domnești sau boierești, instituției episcopale, devenită mai apoi metropolitană, primelor așezăminte mănăstirești ca și unor comunități orășenești de târgovești, meșteșugari și negustori. Această activitate constructivă, de înălțare a unor edificii religioase, din lemn sau din piatră, dintre care unele considerabile pentru acea vreme ca program de arhitectură, iar altele, chiar dacă mai modeste, pline în schimb de originalitate, reflectă nevoile de viață spirituală a românilor și dovedește amploarea acțiunilor, forța plină de elan și spiritul de înnoire a epocii întemeietorilor „celei de-a doua libertăți românești” cum a denumit Moldova marele nostru istoric Nicolae Iorga.

Din nefericire, perisabilitatea materialelor de construcție și cu mult mai mult vitregia vremurilor au făcut ca zestrea de arhitectură ecleziastică a Moldovei transmisă nouă din sec. XIV ca și din prima jumătate a sec. XV să fie atât de săracă încât până nu demult nu puteau fi invocate decât două lăcașuri de cult și acestea cu datări și atribuiri controversate: bisericile Sf. Nicolae din Rădăuți și Sf. Treime din Siret.

Este meritul incontestabil, care nu poate fi subliniat deocamdată îndeajuns, al cercetărilor arheologice medievale desfășurate în teritoriul est-carpatic cu pre-

¹ Ș. Papacostea, în *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 165—194.

cădere în ultimii 20 de ani, al tuturor arheologilor care au ostenit în acest domeniu al cercetării istorice, de a fi contribuit în chipul cel mai eficient cu putință nu numai la sporirea considerabilă a numărului de mărturii de arhitectură ecleziastică cu nu mai puțin de 23 exemplare — ce se adaugă celor două mai sus amintite — ci și la elucidarea celor mai importante probleme privind evoluția arhitecturii religioase din Moldova sec. XIV—XV. Această împrejurare face posibilă, abia acum, o conturare veridică a tabloului arhitecturii ecleziastice moldovenești din primul său veac de existență statală de-sine-stătătoare, tablou care, după cum vom vedea, este alcătuit nu numai dintr-un variat dar și, uneori, contradictoriu repertoriu de forme arhitecturale.

Cercetări ce au prilejuit descoperirea *vestigiilor celui mai vechi lăcaș de cult, cunoscut deocamdată în Moldova*, anterior constituirii statului feudal de-sine-stătător, sunt cele din cuprinsul bisericii *Sf. Nicolae din Rădăuți*. Aici, în suprafața actualului naos și altar, s-au aflat tălpile din lemn și amenajările interioare ale unui mai vechi edificiu religios, alcătuit odinioară dintr-o navă de plan pătrat (cu dimensiunile de 5×5 m la interior) și dintr-un altar rectangular mai îngust (cu adâncimea de 2,40 m și lățimea de 3,20 m), decroșat simetric în planul tâmplei. Monedele și obiectele de podoabă descoperite în mormintele aflate în interiorul și la exteriorul lăcașului, alături de celelalte materiale arheologice aflate în nivelul de funcționare al acestuia, au permis datarea sa cel mai târziu în deceniul doi al sec. XIV și precizarea funcției sale de *capelă a unei reședințe aparținând unui reprezentant de frunte al feudalității locale*. În acest prim *edificiu de cult*, cu mult anterior întemeierii statului, au fost îngropați atât ctitorul, feudal local, cât și noii veniți din Maramureș, primii domnitori ai Moldovei — Bogdan și Lațcu —², cei care, prinși în vâltoarea luptelor pentru apărarea și consolidarea tânărului stat, nu au apucat să ctitorească nimic în domeniul arhitecturii ecleziastice. Constatarea că aceștia din urmă au fost doar îngropați și nu au rezidat la Rădăuți este de mare preț în deslușirea controversatelor probleme privind întemeierea statului și succesiunea dinastiilor aflate la cârma lui.

O altă constatare deosebit de importantă oferită de cercetările de la Rădăuți se referă la faptul că abia în vremea domnitorului *Petru I și în folosul acestuia, capela de lemn a reședinței feudale va fi înlocuită pe același loc cu un lăcaș de zid*, în contextul unor mai ample lucrări de construcție desfășurate aici. Este vorba de un edificiu de plan bazilical cu trei nave, extins și la pronaos, cu fațadele ritmate de contraforturi, edificiu gotic de evidentă inspirație occidentală dar care a fost adaptat, ca program spațial, cerințelor cultului ortodox. O precizare, ce trebuie făcută încă de pe acum, este aceea că *biserica de zid își va păstra funcția de capelă a unei reședințe feudale private și de necropolă voievodală — exprimând astfel o continuitate de viață feudală și de funcție a monumentului în aceeași vatră — până în vremea lui Alexandru cel Bun, când va deveni lăcaș episcopal*.

Noua datare a monumentului și calitatea de ctitor, ce poate fi atribuită numai lui Petru I, vin să corecteze opinia unanim acceptată în istoriografia românească — opinie ce se fundamenta doar pe o tradiție târzie — potrivit căreia biserica Sf. Nicolae de la Rădăuți ar fi fost ridicată de către Bogdan I. Consecințele ce decurg din cercetările de mai sus sunt de o mare importanță istorică și trebuie discutate într-un alt cadru.

Neinsistând asupra datelor ce țin de arhitectura monumentului de zid, ele fiind azi binecunoscute, vom menționa totuși câteva elemente importante căș-

² Lia Bătrîna și A. Bătrîna, în *op. cit.*, p. 195—208; Idem, SCIVA, 34, 1983, 4, p. 326—333.

tigate prin cercetarea arheologică. Remarcăm în primul rând, că săparea șanțurilor de fundație ale noii biserici s-a făcut după un plan ce a avut în vedere — și subliniem acest lucru — înscrisura, pe de o parte, în câmpul naosului a suprafeței ocupate anterior de nava lăcașului de lemn, iar pe de altă parte, a limitelor vechiului altar în aria celui de pe urmă. În acest fel s-a realizat nu numai o succesiune nemijlocită între cele două monumente, ci și o protejare conștientă a celor trei morminte din interiorul primului lăcaș. Fundațiile, perfect țesute, dovedesc că monumentul, cu excepția pridvorului, a fost ridicat într-o singură etapă de construcție. Zidurile bisericii — alcătuită din altar, naos și pronaos — au fost sprijinite de contraforturi, mai numeroase decât se știa până acum, dispuse în număr de patru pe absidă și câte cinci pe laturile de nord și de sud, contribuind astfel la completarea expresiei decorative a fațadelor și confirmând pe deplin imaginea oferită de tabloul votiv.

Cu privire la elementele de finisaj și de decorație interioară, în altar, sub nivelul actualei pardoseli, s-au conservat porțiuni din stratul inițial de tencuială pictată, oricum anterior epocii lui Ștefan cel Mare.

În afișit, o ultimă constatare ce ne reține în mod deosebit atenția este faptul că sub lespezile funerare din naos nu s-a aflat nici un mormânt, acestea având cu totul alte amplasamente, împrejurare din care se degajă concluzia că Ștefan cel Mare a dispus amplasarea pietrelor tombale cu inscripții pentru înaintașii săi fără să aibă în vedere topografia mormintelor³.

Aceleași epoci de certe împliniri artistice, cea a lui Petru I, îi aparține tot un lăcaș de cult ridicat, de această dată pe Valea Moldovei, la *Giulești* (com. Boaroia, jud. Suceava), în cuprinsul unei alte reședințe aparținând unui mare boier este vorba de *Giulea*, feudal ce apare menționat în sfatul domnesc sub numele de „dominus Iula”, într-un document intern din 1384, sau de „Dzula Capitanus” într-un cunoscut act extern din 6 mai 1387, în acest ultim caz fiind primul dintre cei cinci mari boieri („supremi consiliarii magnifici”) care girează pentru omagiul depus la Liov de către Petru I în fața regelui Vladislav Jagello al Poloniei. În afară de rolul jucat de acest feudal în cadrul sfatului domnesc, se pare că el a mai îndeplinit și importante atribuții militare și administrative în calitate de „capitanus”, termen latin folosit în sec. XIV pentru dregătoria de pârclăb, adică de comandant al unei cetăți. Nu este exclus ca acest înalt feudal să fie unul dintre românii maramureșeni ce l-au însoțit pe Bogdan în trecerea sa în Moldova, sprijinind actul „descălecării” — ipoteză susținută atât de rezonanța maramureșeană a numelui, cât și de sigiliul său (așa cum a fost aplicat pe un act din 26 septembrie 1387) ce reprezintă asemănări frapante cu unele sigilii descoperite în necropolele cnezilor din Maramureș.

În satul *Giulești*, aflat, după cum precizează documentele, între Râșca și Moldova, înaltul dregător *Giulea* își va ridica din piatră și cărămidă unul dintre cele mai însemnate ansambluri feudale de la răsărit de Carpați. Una din componentele sale este biserica, ale cărei vestigii mărturisesc despre un model structiv în care spiritul gotic își găsește un loc preponderent — prin tehnica de construcție, forma planului, elementele de piatră profilată și sistemul de boltire — în condițiile în care asistăm la respectarea riguroasă a programului ritual specific ortodox prin compartimentarea lăcașului în altar, naos și pronaos. Absida altarului prezintă un traseu poligonal cu cinci laturi, atât la interior cât și la exterior, și este flancat

³ Ibidem, în *Documente recent descoperite și informații arheologice*, București, 1984, p. 69—77.

de contraforturi dispuse în cele patru muchii ale sale. Limita dintre altar și naos este reprezentată de o tâmplă de piatră străpunsă de două uși. Naosul este de plan pătrat și prezintă un stâlp central, octogonal în secțiune, precum și trei pilaștri angajați, dintre care doi pe laturile de nord și de sud, iar ultimul în zidăria iconostasului. Laturile de nord și de sud ale acestei încăperi sunt flancate de câte trei contraforturi dispuse la limita dintre altar și naos, în axul transversal al acestuia și la limita dintre naos și pronaos. Pronaosul îngust, de plan dreptunghiular, comunică cu exteriorul printr-o ușă plasată în axul longitudinal. Colțurile de nord-vest și sud-vest ale acestui compartiment sunt întărite prin câte un contrafort dispus sub un unghi de 45°. Trecând la elementele de finisaj, trebuie arătat că cele câteva porțiuni de elevație păstrate nu au conținut decât o tencuială zugrăvită în alb. La aceasta se adaugă totuși câteva fragmente de tencuială pictată în nuanțe de roșu, albastru și galben care, prin locul de descoperire — în jumătatea de răsărit a naosului — ne sugerează aparența lor la una sau mai multe icoane pictate în frescă pe zidul tâmplei.

Din analiza elementelor de plan, a pietrelor profilate și a cărămidilor descoperite, se poate reconstitui modul de tratare a boltirii. Nervurile de piatră recuperate, la care se adaugă stâlpul octogonal și cei trei pilaștri, denotă existența unei soluții structurale tipic gotice, a unei vizuini spațiale ordonate însă de exigențele dictate de spiritualitatea ortodoxă. Concepția spațială a altarului, naosului și a pronaosului are la bază bolta în cruce pe ogive, realizată din cărămidă, prin intersecția perpendiculară a doi semicilindri și consolidarea muchiilor de intersecție prin arce de piatră profilate. În cazul altarului, împingerea exercitată de greutatea boltii este dirijată, prin intermediul arcelor ogivă, spre șase puncte de descărcare — dintre care două trebuie să fi fost reprezentate de console, iar patru de pilaștri — întărite la exterior de cotraforturi. Naosul este acoperit de patru bolți în cruce pe nervuri, fiecare boltă exercitându-și împingerile spre patru puncte de descărcare reprezentate de stâlpi centrali, pilaștri sau console. În sfârșit, pronaosul permite acoperirea, fie cu două bolți în cruce pe nervuri descărcate pe console, soluție pentru care optăm, fie cu o boltă semicilindrică dispusă transversal⁴.

Din cele prezentate mai sus rezultă că la Giulești ne aflăm în fața unei structuri arhitectonice de excepție pentru întreg teritoriul românesc, apariția sa — alături de celălalt lăcaș de zid contemporan de la Rădăuți — putând fi pusă în legătură directă cu activitatea unor șantiere ce ridicau în vremea lui Petru I și primele cetăți de piatră din Moldova. Aceste șantiere vor fi constituit o școală pentru constructorii moldoveni ce s-au putut forma alături de meșterii itineranți familiarizați cu elementele decorative și concepția spațială a arhitecturii gotice, meșteri veniți probabil din Polonia, regat cu care Moldova va întreține strânse legături în vremea lui Petru I. Acolo se găsesc, deocamdată, și cele mai apropiate analogii în ceea ce privește structura arhitectonică a acestor monumente.

Contemporană cu ultimele două reședințe feudale amintite este și cea descoperită la limita de vest a actualului sat *Netezi* (com. Grumăzești, jud. Neamț). Amplasarea sa în satul amintit, lângă pârâul cu același nume, pe locul cunoscut sub numele de „Brătuleț”, constituie date de ordin toponimic care, adăugându-se celor de ordin cronologic, au permis identificarea ansamblului feudal de aici cu cel al marelui boier Bratul Netedul, prezent în toate documentele din intervalul 30 martie 1392 — 28 octombrie 1399 în fruntea sfatului domnesc. Această constatare, la care se adaugă titlul de jupan — acordat până la sfârșitul sec. XV doar

⁴ *Idem* și colaboratorii, *Cercet Arh*, 6, 1983, p. 79—93.

celor mai mari feudali sau dregători și totodată rudelor domnești care ocupau o poziție de prim ordin în sfat — ne îndreptățește să apreciem că Bratul Netedul era cel mai important boier din Moldova ultimului deceniu al sec. XIV, cu atât mai mult cu cât în 1395 el apare primul între membrii sfatului care garantează în fața regelui Vladislav Jagello al Poloniei pentru credința domnitorului lor Ștefan I.

În afară de vestigiile unui tip de locuință—turn, la Netezi au fost dezvelite urmele unei biserici de plan dreptunghiular, ambele construite din piatră în tehnica zidăriei cu emplecton. Alcătuit inițial dintr-un naos în formă de navă simplă, dreptunghiulară, și dintr-un altar cu absidă semicirculară decroșată, lăcașul va primi, la scurtă vreme, spre vest, un pronaos mai îngust. Altarul trebuie să fi fost boltit cu o semicalotă sferică și despărțit de naos printr-o tâmplă de cărămidă străpunsă de două uși. Naosul dispune de o pereche de pile angajate în axul transversal al încăperii, fapt care sugerează o boltire semicilindrică longitudinală susținută de un arc dublou. În pronaos, pe laturile de nord, și de sud, se întâlnesc aceleași pile angajate, ale căror rosturi trebuie să se lege tot de un sistem de boltire semicilindrică. Avem de-a face deci cu cel mai vechi exemplar de biserică de plan dreptunghiular cu bolti semicilindrice unitare, prinse sub un singur acoperiș.

În ceea ce privește amenajările și finisajele interioare, mărturiile păstrate dovedesc că lăcașul de cult a beneficiat de o pardoseală de lespezi de piatră, iar pereții au fost tencuiți fără să primească o zugrăveală pictată⁵.

În mediul feudal rural est-carpatic, în acest ultim sfert al sec. XIV, se ridică și alte structuri arhitectonice, de aceeași remarcabilă valoare arhitecturală.

Vom aminti pentru început reședința vornicului Oană de la *Tulova*, aflată în apropierea actualului sat Vornicenii Mari (jud. Suceava) și din care a fost cercetat, parțial, complexul de locuire⁶ și, integral, lăcașul de cult. Înainte de prezentarea structurii arhitectonice descoperite trebuie menționat că și Oană de la *Tulova* făcea parte din marii boieri ai Moldovei, amintiți în sfatul domnesc între 1397 și 1425, fiind înrudit cu familia domnească, așa după cum ne sugerează amprenta sigilară de pe un act din anul 1407. Lăcașul de cult ridicat în folosul său, în ultimul sefert al sec. XIV, este un triconc simplu, cu absida altarului semicirculară decroșată, cu un naos alungit flancat de două abside semicirculare și un pronaos dreptunghiular ale cărui ziduri longitudinale sunt prelungite dincolo de limita vestică. Potrivit elementelor de plan, sistemul de boltire constă din trei semicalote ce acopereau absidele, dintr-o cupolă care, sprijinită pe pandativi și arce semicilindrice, încununa naosul și dintr-un semicilindru care, sprijinindu-se direct pe zidurile exterioare, acoperea pronaosul. Biserica se înscrie, astfel, în tipul de plan trilobat cu naosul încoronat cu o cupolă, iar pronaosul boltit cu un semicilindru, toate prinse sub un singur acoperiș, tip structural întâlnit în aceeași vreme la biserica Sf. Treime din Siret.

Fațadele bisericii fuseseră împodobite cu cărămizi smălțuite în culoarea albastru-peruza, de diferite forme, asociate cu discuri și flori cruciforme, de asemenea smălțuite în verde-oliv, galben și cafeniu, toate având rolul de a sublinia partea superioară a ferestrelor și intrării, de a forma arhivele în jurul arcelor unor frîde sau o friză continuă la partea superioară. În mod cu totul special, cărămizile smălțuite au fost folosite și în cazul unui mormânt aflat în suprafața pronaosului, mormânt atribuit, pe bună dreptate, ctitorului.

⁵ Ibidem, SCIVA, 36, 1985, 4, p. 298—315.

⁶ M. D. Matei, Em. I. Emandi, *Habitatul medieval rural din Valea Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare. Secolele XI—XVII*, București, 1982, p. 108—114.

La elementele de decorație exterioară se adaugă fragmentele de tencuială pictată descoperite, materiale ce dovedesc că și la interior biserica era împodobită⁷.

Tot un plan trilobat, dar cu o structură aparte a naosului și pronaosului, întâlnim în cuprinsul reședinței feudale de la *Volovăț* (jud. Suceava), ctitoria lui Giurgiu, alt mare boier menționat în sfatul domnesc în ultimul deceniu al sec. XIV și în primii ani ai celui următor. Biserica descoperită aici, ridicată din piatră și cărămidă în ultimul sfert al sec. XIV, aparține tipului de plan trilobat, însă cu turlă pe naos și acoperiș fragmentat. Absida altarului este semicirculară și decroșată, iar naosul de formă dreptunghiulară dispune de patru pilaștri ce flanchează absidele și susțin o suită de arce pe care se sprijină turla. O notă particulară prezintă sistemul de boltire al pronaosului de formă dreptunghiulară. Existența celor patru pilaștri masivi, dispuși câte doi pe laturile sale de vest și de est, poate fi pusă în legătură cu o calotă semisferică sprijinită pe arce, pandantivi și pilaștri⁸.

Un naos trilobat, asemănător cu cel de la *Volovăț*, s-a descoperit și în cuprinsul unui ansamblu monastic. Este vorba de cel de la *Humor* (jud. Suceava), ctitorie a vornicului Oană, același care a ridicat și mai sus amintita reședință de la *Tulova*. În prima fază a existenței sale, biserica mănăstirii era redusă doar la un altar cu absida semicirculară decroșată și la un naos dreptunghiular flancat de două abside semicirculare. Abia în ultima parte a sec. XV se adaugă un pronaos de formă aproape pătrată. În umplutura molozurilor ce au rezultat din dezafectarea lăcașului, s-au descoperit numeroase fragmente de frescă, dovadă a existenței unor picturi murale la interiorul bisericii⁹.

Deși menționată în izvoarele scrise abia în 1415, în ceea ce ne privește avem motive să credem că vechea mănăstire de la *Humor* funcționa încă de la sfârșitul sec. XIV, din moment ce s-a putut stabili că cele mai vechi materiale arheologice, aflate în nivelurile de funcționare ale ansamblului, aparțin perioadei amintite.

Dar în afară de lăcașurile ridicate în epoca lui Petru I în mediul reședințelor feudale sau în cel monastic, în contextul organizării în forme ierarhice superioare a diocesei de la răsărit de Carpați, a acțiunii de înzestrare a Moldovei cu o ierarhie bisericească autonomă, la Suceava — în vecinătatea Curții Domnești — va apare un lăcaș de cult ce va reprezenta instituția episcopală, devenită apoi metropolitană.

Cu privire la aspectul inițial al acestui edificiu ecleziastic cu hramul Sf. Gheorghe, denumit și *biserica Mirăuților*, acceptat în mod unanim a fi deținut, în prima sa formă de existență, funcția de primă catedrală episcopală și apoi metropolitană a Moldovei, deși este bine cunoscută împrejurarea că monumentul a suferit numeroase transformări în cursul existenței sale, ultima datorându-se arhitectului austriac Karl Romstörfer la sfârșitul sec. XIX, s-a acreditat ideea greșită că planul său poate fi descifrat, cu excepția clopotniței, din analiza actualiei biserici. Având îndoieli în legătură cu această opinie, am procedat la un sondaj de control, pornind de la premisa că lăcașul vechii mitropolii — prin însăși menirea sa de a adăposti un cler numeros și slujbele de încoronare, precum și de a afirma noua instituție pe plan local, dar mai ales european — trebuia să dispună de di-

⁷ Ibidem, SCIA-AP, 1985, p. 3—13.

⁸ Al. Artimon, SCIVA, 32, 1981, 3, p. 383—405.

⁹ Elena Busuioc și Gh. I. Cantacuzino, SCIV, 20, 1969, 1, p. 67—82; Elena Busuioc, Suceava, 5, 1978, p. 179—190.

mențiuni impunătoare. Or, proporțiile și structura actualului edificiu nu corespundea cerințelor primei biserici a țării. Astfel stând lucrurile, urma ca cel puțin o parte din fundațiile primului lăcaș metropolitan să poată fi surprinse pe parcursul cercetărilor, chiar dacă acestea nu s-au putut desfășura decât la exteriorul actualei biserici.

Cu toate limitele cercetării, care sperăm să poată fi depășite în viitor, am putut constata că ne aflăm în fața unei succesiuni de două monumente de zid, ce au cunoscut planuri și structuri complet diferite și a căror încadrare cronologică a putut fi stabilită. Atât pe latura de nord, cât și pe cea de sud, au fost date la iveală traseele unor ziduri suprapuse doar parțial de cele ale bisericii de azi. Pe latura de vest s-a putut observa identitatea dintre traseele celor două lăcașuri ce se succedă.

Cât privește dimensiunile primului lăcaș, acestea nu pot fi deocamdată precizate decât parțial. Astfel, dacă lățimea a putut fi stabilită cu exactitate (12,5 m), în schimb zidurile longitudinale nu au putut fi urmărite pe toată lungimea lor.

O primă observație ce decurge din studierea inventarului monetar aflat în mormintele cercetate este aceea că, în intervalul cuprins între sfârșitul sec. XIV și mijlocul sec. XVII, prima biserică de la Mirăuți a funcționat neîntrerupt, chiar dacă va fi cunoscut unele acțiuni de refacere.

Emisiunile monetare ale lui Petru I, descoperite în mai multe morminte, ne permit o importantă precizare de ordin cronologic, și anume aceea că *în vremea domnitorului amintit are loc edificarea de către acesta a primului lăcaș de la Mirăuți*.

În stadiul actual al cercetărilor, vom încerca să formulăm o ipoteză cu privire la ansamblul formelor inițiale ale monumentului, conștienți fiind de riscurile ce le comportă definirea unei construcții numai în funcție de un plan incomplet. Traseul zidurilor descoperite indică fără îndoială o construcție de plan dreptunghiular, de o amploare neobișnuită în raport cu alte lăcașuri ale vremii, lipsită de abside laterale și de contraforturi. Aceste constatări certe ne îndepărtează de o posibilă asemănare cu vreuna din structurile întâlnite la mai sus amintitele monumente reprezentative contemporane — de la Rădăuți, Giulești, Sf. Treime Siret, Tulova, Volovăț sau Netezi, permițându-ne mai degrabă să opinăm pentru apartenența lăcașului primei mitropolii din Moldova la o structură „în cruce greacă înscrisă” de tip complex: cu un pronaos îngust și un naos cvasi-pătrat, împărțit de patru stâlpi și acoperit de boltiri semicilindrice dispuse cruciform¹⁰.

În același mediu, al așezărilor urbane ce apar și se dezvoltă în Moldova celei de a doua jumătăți a sec. XVI, se constată existența unor lăcașuri de cult parohiale, ctitorii ale comunităților de târgoveți, meșteșugari și negustori din cartierele pe care le locuiau. Din numeroasele exemplare ce vor fi servit comunitățile orășenești de la răsărit de Carpați, în a doua jumătate a sec. XIV, au fost identificate prin cercetări arheologice vestigiile doar a câtorva biserici din lemn sau zid, unele dintre ele mai modeste în raport cu ctitoriile înaltei feudalități.

Unul dintre edificiile ecleziastice de zid, aparținând acestei perioade, a fost descoperit la *Suceava*, în curtea actualei biserici *Sf. Dumitru*, între cunoscuta ctitorie a lui Petru Rareș și impunătorul turn al clopotniței ridicat de Alexandru Lăpușneanu. Biserica, ale cărei vestigii au fost dezvelite, era de plan cruciform, brațele de nord și de sud ale crucii putând fi asimilate cu două abside rectangu-

¹⁰ Lia Bătrina și A. Bătrina, *CercetArh*, 5, 1982, p. 215—224.

lare. Acestei faze, datată la sfârșitul sec. XIV, i se adugă spre vest o a doua încăpere — un pronaos — flancată pe nord și sud de contraforturi și terminată în colțurile de nord-vest și sud-vest cu câte un turn. În suprafața pronaosului au fost plasate patru pile, în vederea realizării sistemului de boltire. Ținând de prima fază de funcționare a edificiului, se menționează existența urmelor de frescă, uneori păstrate *in situ*, și a unui pavaj din cărămizi. Lăcașul a fost atribuit, cu probabilitate, unor rosturi culturale catolice, fiind ulterior înlocuit și suprapus de o biserică și de un cimitir ortodox¹¹.

În ceea ce ne privește — având în vedere analogiile ce se pot stabili cu unele monumente de plan cruciform din mediul bizantino-balcanic¹² — socotim, mai degrabă, că și primul monument ecleziastic de la Sf. Dumitru a aparținut cultului ortodox, având de-a face, deci, cu o succesiune neîntreruptă a două edificii de cult, de-a lungul a două momente principale și în același cadru confesional. Și opinăm pentru această interpretare, ținând cont și de faptul că cele două confesiuni — ortodoxă și catolică — au fost dintotdeauna nu numai deosebite, ci și antagonice, motiv pentru care credincioșii lor nu numai că nu s-au înmormântat în aceleași cimitire, dar nici nu și-au construit lăcașuri sau amplasat cimitire pe urmele altora nu suficient de vechi pentru a nu se ști că au aparținut unui alt rit.

Tot în Suceava, cercetările efectuate în biserica Sf. Înviere, construită de doamna Elena Rareș, și terminată în 1551, au prilejuit dezvelirea vestigiilor unor monumente de cult realizate inițial din lemn și apoi din zid, ce se succedă nemijlocit în aceeași suprafață într-un interval cuprins între a doua jumătate a sec. XIV și mijlocul sec. XVI.

Mărturiile privitoare la primul edificiu religios sugerează planul unei construcții în formă de cruce, în varianta fără pridvor, cu soclu din piatră și elevație de lemn, alcătuit dintr-o absidă poligonală decroșată, cu cinci laturi, dintr-un naos pătrat și un pronaos îngust în raport cu naosul. În altar se mai păstrează ultima asiză din fundația mesei sale. Amenajările interioare constau dintr-o podea de scânduri, iar cele exterioare dintr-un trotuar realizat din lespezi de șist verde.

În intervalul de funcționare a lăcașului, cuprins între a doua jumătate a sec. XIV și începutul sec. XV, se constată un moment de refacere a acestuia, determinat de un incendiu. Refacerea are loc în condițiile respectării vechiului plan¹³.

Cercetărilor ample din orașele medievale Suceava și Baia li s-au adăugat în ultimii ani cele din *vatra istorică a Iașilor*, prilejuind, între altele, descoperirea vestigiilor celui mai vechi lăcaș de cult, din seria celor cunoscute pe teritoriul orașului pomenit, datat într-o vreme oricum anterioară anilor 1400. Deși realizat din piatră, în tehnica zidăriei cu emplecton, din edificiul ecleziastic nu ni s-au mai păstrat decât traseul pentagonal al absidei altarului, fragmente din pardoseala de cărămizi de la interior și o parte din trotuarul din lespezi de piatră ce îl înconjură. La acestea se adaugă prețioasele mărturii cu privire la decorația fațadelor bisericii, constând din discuri ceramice smălțuite în nuanțe de verde¹⁴.

Un ultim monument ecleziastic, aparținând sfârșitului de sec. XIV, a putut fi descoperit recent tot în vatra unui vechi oraș est-carpatic. Este vorba de *Trotuș*, puternicul centru vamal și comercial pentru mărfurile care circulau din Moldova

¹¹ M. D. Matei, Al. Rădulescu, Al. Artimon, SCIV, 20, 1969, 4, p. 541—565.

¹² A Deroko, *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjekovnoj Srbiji*, Belgrad 1962, p. 39, fig. 48.

¹³ Cercetări efectuate de A. Bătrina și Em. I. Emandi în 1982 și 1993.

¹⁴ N. N. Pușcașu, Voica-Maria Pușcașu, RMM-MIA, 2, 1983, p. 20—64.

spre Transilvania în sec. XVI—XVII. Numeroaselor locuințe și ateliere descoperite li se adaugă un lăcaș de cult de plan dreptunghiular, cu absida decroșată, realizat de la început din lemn, pe un soclu din piatră de râu și de carieră. Chiar dacă se constată unele acțiuni de refacere, determinate de incendii, forma planului se menține aceeași¹⁵.

În ceea ce ne privește, socotim că biserica aparține tipului de plan dreptunghiular, cu absida altarului pentagonală decroșată, prin retragerea simetrică față de deschiderea navei, cu un naos pătrat — a cărui formă ne este sugerată de amplasamentul mormintelor la interior — și cu pronaosul, probabil, absidat.



Sintetizând principalele date oferite de cercetările arheologice, observăm că, în răstimpul scurs de la constituirea statului feudal de-sine-stătător Moldova și până în jurul anului 1400, arhitectura ecleziastică de la răsărit de Carpați își va adăuga la vechile tradiții constructive — exprimate sub aspect artistic în arhitectura bisericilor de lemn ale căror vestigii au fost descoperite la Rădăuți, Suceava și Trotuș — un repertoriu de forme și modalități de decorație care se dovedesc a fi fost pe cât de variate tot atât de contradictorii. Această varietate se datorește, fără îndoială, existenței în Moldova celei de-a doua jumătăți a sec. XIV, a unui climat cultural mai larg, mai deschis, cu aspect „internațional”, care a permis ca nu numai în același teritoriu și în aceeași perioadă, ci și ca în același monument să se întâlnească în mod fericit modalități structurive și decorative ținând de arii artistice net deosebite, precum cea bizantino-balcanică sau cea apuseană, de factură gotică.

În această epocă, în care românii de la răsărit de Carpați se familiarizau treptat cu semnele unei anumite civilizații, ce se dovedește a fi fost eclectică, asistăm la un proces concomitent — și subliniem această constatare — de preluare și uneori de prelucrare a unor forme și structuri arhitectonice din lumea occidentală și din cea bizantino-balcanică, proces ce mărturisește orientarea, capacitatea de receptare și dorința de afirmare în planul valorilor artistice a societății moldovene în ansamblul ei și ne face să înțelegem, în același timp, de ce lăcașuri de cult de felul celor de la Rădăuți și Giulești sunt contemporane și apar în aceleași medii feudale cu cele de la Netezi, Volovăț sau Tulova.

Înrăuirile concomitente occidentale și bizantino-balcanice, pe care arhitectura de zid le înregistrează în primul veac de existență statală de-sine-stătătoare, pot fi desluite cel mai bine în arhitectura ecleziastică, cea care își dovedește capacitatea de a reflecta în chipul cel mai limpede cu putință mentalitățile, gusturile și orientarea culturală a societății medievale românești.

Urmărind amprenta occidentului în mărturiile de arhitectură ecleziastică de la răsărit de Carpați în sec. XIV, constatăm că ea se manifestă, în mod preponderent, în cuprinsul lăcașurilor reședințelor feudale de la Rădăuți și Giulești, nu numai în sfera materialelor și tehnicii de construcție, ci și în cea a elementelor de plan și decorație în piatră, precum și a sistemului de boltire. La aceste două monumente se adaugă cel de la Iași, care chiar dacă nu se păstrează decât parțial, beneficiază și el de o tratare tipic gotică a altarului. În condițiile în care, însă, programul ritual dictat de cultul ortodox trebuia respectat cu strictețe, intervine o primă prelucrare a acestor modele specifice arhitecturii gotice — dovada constituind-o prezența altarului, a tâmplii de zid, a naosului și pronaosului — prelu-

¹⁵ Al. Artimon, *Carpica*, 16, 1984, p. 101—126.

crare ce poate fi socotită ca un *început de sinteză* operată de mediul artistic local. Odată începute și continuate aceste experiențe care, după cum vom vedea mai departe, au fost mai numeroase și mai sistematice decât s-a știut până acum, se va ajunge, după mai bine de o sută de ani, la constituirea a ceea ce vom numi stilul moldovenesc în arhitectura medievală.

Dar, înrâuriri nu mai puține și de foarte multe ori adaptate și integrate fondului estetic local se înregistrează și din lumea bizantino-balcanică, de unde sunt preluate și interpretate — în aceeași ambianță a reședințelor feudale ca și în cea monastică — unele prototipuri consacrate la acea dată în mediul sud-dunărean. Este vorba în principal de tipul triconc — cunoscut, până nu de mult, pentru sec. XIV doar prin biserica Sf. Treime din Siret — cel care va parcurge pe mai departe etapele unei strălucite cariere în arhitectura de la răsărit de Carpați. Acest tip structural, de veche origine și de destul de mare frecvență în Orientul creștin¹⁶, va cunoaște o largă răspândire în sec. XIV. În explicarea opțiunilor clerului ortodox din Moldova pentru un atare model arhitectonic trebuie avute în vedere, în afară de interesul și respectul manifestate față de arta bizantină — cu toate neînțelegerile existente la un moment dat între biserica Moldovei și Patriarhia constantinopolitană —, acele legături pe care ierarhia ecleziastică de la răsărit de Carpați le va fi întreținut cu teritoriile de cultură bizantină provincială. Or, așa după cum s-a arătat, tocmai legăturile ortodoxiei locale cu lumea balcanică, sârbească¹⁷ în special, al cărui rol cultural sporește începând cu prima jumătate a sec. XIV — în vremea în care Marea Biserică refuza să recunoască patriarhia de la Péc¹⁸, par să explice, cel puțin într-o anumită măsură, apariția în Moldova a unor structuri arhitectonice de felul triconcului sau de tipul „în cruce greacă înscrisă”, precum și a unor modalități de decorație exterioară a monumentelor.

Ultimele descoperiri vin să întărească aceste constatări, îmbogățind totodată repertoriul arhitecturii ecleziastice medievale din Moldova cu noi exemplare de tip triconc. Trebuie subliniat însă că aceste lăcașuri, deși aparțin aceluiași plan trilobat, se individualizează prin anumite particularități. Astfel, o primă variantă, mai apropiată ca structură a naosului de ceea ce aflăm frecvent în aceeași vreme în Serbia medievală pe valea Moravei¹⁹, este cea a planului triconc cu turlă pe naos și acoperiș fragmentat, așa cum o întâlnim la Volovăț și la Humorul vechi, cu observația că ultima biserică nu dispune de pronaos, spre deosebire de cea dintâi, al cărui pronaos este boltit cu o cupolă. Cea de a doua variantă, aflată la Tulova ca și la Sf. Treime din Siret, este tot un plan triconc, de această dată, însă, cu naosul încoronat doar cu o cupolă, iar pronaosul boltit cu un semicilindru, toate prinse sub un singur acoperiș.

Triconcului i se adaugă planul mononavat, cu absidă semicirculară și boltire semicilindrică longitudinală descoperit la Netezi, tip ce cunoaște și el o largă răspândire în arhitectura bizantino-balcanică a sec. XIII—XIV, analogia cea mai apropiată putându-se face cu biserica Sf. Petru și Pavel din mănăstirea Žiža²⁰.

¹⁶ R. Theodorescu, SCIA-AP, 2, 1973, p. 211—226.

¹⁷ V. Laurent, REB, 5, 1947, p. 161; N. Dobrescu, *Întemeierea mitropoliilor și a celor dintâi mănăstiri din țară*, București, 1906, p. 92; S. Porcescu, MMS, 3—4, 1964, p. 135—136; R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occidentul începuturile culturii medievale românești (sec. X—XIV)*, București, 1974, p. 233.

¹⁸ V. Laurent, Balcania, 7, 1944, 2, p. 303—310.

¹⁹ A. Deroko, *op. cit.*, p. 232, fig. 374 și p. 236, fig. 387.

²⁰ *Ibidem*, p. 108, fig. 157.

În rândul monumentelor de influență bizantino-balcanică credem că trebuie plasată și prima biserică de la Sf. Dumitru din Suceava, al cărui plan în formă de cruce liberă se regăsește în același mediu sud-dunărean la Dunis²¹.

Dar cel mai important monument datorat epocii lui Petru I, și din păcate cunoscut cel mai puțin, a fost fără îndoială lăcașul episcopal de la Mirăuți, apariția sa tocmai la Suceava având o importanță fundamentală în desăvârșirea procesului întemeierii statului feudal de-sine-stătător, semnificând ideea de neahtare politică și religioasă. Până la reluarea cercetărilor, care se impun a fi continuuate și în interiorul bisericii, pentru precizarea tuturor datelor de ordin planimetric, rămânem cantonați în domeniul ipotezelor, atribuind lăcașului o structură „în cruce greacă înscrisă” de tip complex, frecvent întâlnită în cazul bisericilor de rang episcopal sau metropolitan.

Constatărilor prilejuite de elementele de plan și de structură li se adaugă cele ce țin de *decorația interioară și exterioară* a lăcașurilor de cult descoperite. În materie de *decorație interioară*, în afară de cărămizile smălțuite descoperite la Mirăuți și Tulova, remarcăm discurile ceramice de la Tulova și Iași și florile cruciforme de la Tulova, ambele smălțuite, ce vin să se adauge aceluiași elemente decorative întâlnite la biserica Sf. Treime din Siret. Această modalitate, de veche tradiție bizantină, de învioreare și decorare a fațadelor, de subliniere a unor goluri sau de delimitare a unor registre, se întâlnesc, așadar, chiar în cuprinsul primelor edificii de cult și laice de zid din Moldova, chiar dacă nu a tuturor, evoluția sa ulterioară și îmbogățirea repertoriului decorativ, într-o altă etapă, cu elemente gotice, contribuind la realizarea unei alte sinteze originale, de această dată în materie de *decorație ceramică*, cea cunoscută spre sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare.

Cât privește amenajările interioare, întâlnim pardoseli de piatră cât și de cărămidă, neîlipsind, în cazul bisericilor de lemn, podelele de scândură. La rândul lor, pereții interiori erau decorați, chiar dacă nu întotdeauna, cu picturi murale în legătură cu a căror amploare, calitate sau program, ne este greu să ne pronunțăm. Oricum, cercetările de la Rădăuți, Giulești, Tulova, Humor și Sf. Dumitru din Suceava au prilejuit descoperirea unor fragmente de frescă ce ne permit să apreciem că, încă de pe acum, mediul artistic local era familiarizat cu formele picturii murale.

La succinte încheieri cu privire la arhitectura și *decorația monumentelor religioase* descoperite, s-ar mai putea adăuga unele considerații cu privire la *spațiul funerar*. Se știe că în evul mediu înhumarea în interiorul bisericii a constituit un privilegiu rezervat reprezentanților de frunte ai ierarhiei feudale — laice și religioase — și în mod special ctitorilor. Bisericile căpătau, așadar, dintru început dubla funcție de lăcaș de cult și necropolă feudală. Din observațiile efectuate asupra dispoziției mormintelor în interiorul edificiilor religioase, s-a putut constata că doar în cazul a două necropole feudale — cele de la Rădăuți și Giulești — mormintele au fost amplasate inițial în suprafața naosului, pentru ca ulterior să o cuprindă și pe cea a pronaosului. În schimb la Netezi și Tulova nu s-au practicat înmormântări decât în pronaos, împrejurare ce pare să-i confere acestuia și o anumită destinație funerară, cel puțin în aceste cazuri. O situație similară întâlnim și în cazul bisericilor aparținând comunităților orășenești din Suceava (Sf. Înviere) și Troțuș. În sfârșit, un ultim grup de lăcașuri nu au cunoscut înmormântări la interior, explicațiile datorându-se unor împrejurări diferite. Dacă în biserica fostei mănăstiri Humor era firesc ca mormintele să lipsească, întrucât călugării

²¹ Vezi nota 12.

nu se înhumau în interior și cu atât mai mult în suprafața naosului, iar ctitorul, Oană Vornicul, își avea necropola la Tulova, în cea de la Volovăț absența lor se poate datora dispariției ctitorului departe de curtea sa și a înhumării sale într-un alt loc, precum și trecerii ulterioare a reședinței de aici în posesia domniei, așa după cum ne arată un document din 13 decembrie 1421²².

Ca tipuri de morminte, predomină încă cele în groapă simplă, cea mai veche criptă întâlnindu-se la Rădăuți, în suprafața primei biserici, de lemn, mormânt ce a fost atribuit domnitorului Lațcu²³.

Toate aceste observații conduc la concluzia că în sec. XIV soluțiile aduse problemei spațiului funerar nu afectează înfățișarea interioară și exterioară a monumentelor, structura lor și, deci, nici evoluția stilului arhitectonic, așa după cum se va întâmpla în etapa următoare.



Se cunoaște azi că, în decursul unei domnii îndelungate, într-un climat de pace, de siguranță și de bună rânduială, Alexandru cel Bun a reușit să desăvârșească statul printr-o admirabilă operă de organizare administrativă, economică, culturală și ecleziastică. În acest ultim caz, încă din cel de-al doilea an al domniei sale, mai vechiul conflict existent între patriarhia ecumenică și biserica moldovenească, ca urmare a refuzului acesteia de a accepta mitropoliișii greci, va fi aplanat din rațiuni politice, noul patriarh Matei binecuvântându-l pe Iosif ca mitropolit al Moldovei.

Această primă mare epocă din istoria culturii române de la răsărit de Carpați, epoca lui Alexandru cel Bun, se caracterizează printr-o intensă activitate constructivă, în domeniul religios și civil, ce va avea profunde repercusiuni în procesul constituirii unei viziuni estetice autohtone. În condițiile afirmării monahismului autohton, cunoscut în Moldova cel puțin din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, se vor ridica, din zid sau din lemn, noi ansambluri monastice, dintre care unele sunt rezultatul colaborării domniei cu înaltul cler metropolitan²⁴.

Unul din așezămintele în cuprinsul căruia se va materializa această colaborare, în primii ani ai sec. XV, este cel de la *Neamț* (jud. Neamț), atât documentele scrise²⁵ cât și cercetările arheologice atestându-ne existența unor lucrări de construcție și de refacere petrecute în cursul domniei lui Alexandru cel Bun și datorate acestuia. Investigațiile arheologice, desfășurate în mai multe etape²⁶, au reușit să dovedească în final că biserica din prima jumătate a sec. XV a fost construită din piatră pe locul alteia mai vechi din lemn, fiind decorată la exterior cu discuri ceramice cu buton central, smălțuit în nuanțe de verde. Din păcate cercetarea nu a putut aduce precizări de ordin planimetric, socotind că până și fundațiile vechii biserici s-au „risipit”. Cât privește decorația interioară, din fragmentele de frescă aflată în molozuri, s-a putut stabili existența unor picturi murale. La sud de suprafața unde se bănuiește a fi fost amplasată biserica, s-au descoperit vestigiile

²² DRH, A, Moldova, I, p. 70, nr. 48.

²³ Lia Bătrina și A. Bătrina, în *Constituirea statelor...*, p. 196.

²⁴ Cu privire la statutul mănăstirilor moldovene, într-o binecunoscută lucrare (R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident...*, p. 232—233) este susținută, cu argumente convingătoare, existența unei autorități directe metropolitane și domnești asupra acestor comunități monastice, în flagrantă contradicție cu situația — de obârșie atonită — a mănăstirilor muntene.

²⁵ DRH, A, Moldova, I, p. 140, nr. 93.

²⁶ Șt. Balș, Corina Nicolescu, *Mănăstirea Neamț*, București, 1958; P. Diaconu, *Materiale*, 6, 1959, p. 699—701; R. Heitel, *MMS*, 5—6, 1982, p. 327—342.

unui corp de clădiri din lemn, socotite a fi îndeplinit funcția de chilii. Pentru această epocă nu se constată preocupări legate de fortificarea incintei ²⁷.

În ceea ce ne privește, din analiza materialelor publicate cât și din relevul oferit cu bunăvoință de arhitectul Ștefan Balș, restauratorul ansamblului, apreciem că planul bisericii de la începutul sec. XV poate fi descifrat din observațiile asupra fundațiilor unui lăcaș — socotit de descoperitor a fi mai târziu — refăcut pe exact același amplasament, în condițiile respectării vechiului plan. Dacă lucrurile se dovedesc a se fi petrecut așa și avem temeiuri foarte serioase să credem aceasta — fiind totuși, necesare sondele suplimentare de control pentru a îndepărta orice urmă de îndoială — înseamnă că la Neamț întâlnim singurul exemplar est-carpatic de arhitectură ce ține de tipul așa numit „în cruce greacă”, fără puncte libere de sprijin, prezentând în naos o formă de cruce cu brațele egale și foarte scurte, la răsărit o absidă semicirculară, iar la vest un pronaos îngust, dreptunghiular. Atât cât putem deduce din forma planului, credem că sistemul de boltire era reprezentat de o semicalotă la altar, de arce semicilindrice în naos la brațele crucii și de o boltă semicilindrică transversală în pronaos, încăperea centrală fiind înconunată cu o turlă sau cu o cupolă.

În fapt, edificiul religios de la Neamț nu are un caracter de unicat pentru spațiul românesc, fiind cunoscut în părțile răsăritene ale Dunării de Jos la Dinogetia (sec. XI—XII) ²⁸ și la Niculițel (sfârșitul sec. XIII — începutul sec. XIV) ²⁹, precum și în mediul feudal nord-dunărean în cuprinsul Curții domnești de la Curtea de Argeș sec. XIII) ³⁰, toate aceste structuri înscriindu-se pe linia unei evoluții sud-dunărene a planului cruciform (în varianta în care punctele libere de sprijin lipsesc).

O altă ctitorie domnească, atestată documentar încă din anul 1402 ³¹ și încadrată cronologic la începutul domniei lui Alexandru cel Bun și pe baza cercetărilor arheologice, este mănăstirea *Moldovița veche* (jud. Suceava). Corpul inițial al bisericii este reprezentat de un plan triconc cu absida altarului pentagonală la exterior și semicirculară la interior, cu naosul rectangular, flancat de două abside de același traseu pentagonal la exterior și semicircular la interior, și având în colțuri patru pilaștri cu secțiunea dreptunghiulară, precum și un pronaos îngust ³². Boltirea trebuie să fi constat dintr-o semicalotă sferică ce acoperea altarul, dintr-un sistem de pilaștri și arce pe care se sprijinea o turlă și un semicilindru dispus transversal deasupra pronaosului, înscriind astfel lăcașul în rândul monumentelor de plan triconc, cu turlă pe naos și acoperiș fragmentat, întâlnite după cum s-a văzut — încă din veacul anterior la Volovăț și Humor, cu deosebirea că în cazul Moldoviței traseul exterior al absidelor este poligonal. Această tratare a absidelor la vechea biserică a Moldoviței, specifică arhitecturii gotice, constituie una dintre primele asimilări ale morfologiei gotice la un monument ortodox.

În materie de decorație, se remarcă prezența la exterior a cărămizilor smălțuite în albastru-verzui deschis, iar pentru interior cantitatea mare de fragmente de frescă descoperite dovedește prezența picturilor murale încă dintr-o primă fază.

Cât privește restul componentelor ansamblului monastic, datorită caracterului limitat al cercetărilor, nu s-a putut stabili decât faptul că mănăstirea nu

²⁷ R. Heitel, *op. cit.*, p. 331—336.

²⁸ I. Barnea, în *Dinogetia*, I, București, 1967, p. 352, fig. 187.

²⁹ Lia Bătrina și A. Bătrina, SCIVA, 28, 1977, 4, p. 531—551.

³⁰ N. Constantinescu, BMI, 3, 1971, p. 14—23.

³¹ DRH, A, Moldova, I, p. 23, nr. 6.

³² Gh. I. Cantacuzino, BMI, 3, 1971, p. 79—84.

dispunea de o incintă fortificată, ci dintr-o îngrăditură din bârne de lemn așezate pe un soclu din pietre de râu³³.

În legătura cu prezența celor patru pilaștri în colțurile naosului, socotită drept o „soluție ce indică înfiriparea unei *logici constructive proprii* (subl. n.) și, în consecință, îndrumarea pe o nouă matcă stilistică”³⁴, trebuie să arătăm că în acest caz de fapt nu ne aflăm în fața unei soluții a meșterilor locali, întrucât exemple mult mai vechi, ce se înscriu în evoluția sud-est europeană a triconcului, se întâlnesc chiar în sec. XI în Macedonia, exemplul cel mai grăitor fiind biserica Panaghia Coubelitissa din Castoria³⁵.

Dar cea mai importantă și plină de consecințe realizare arhitectonică a epocii lui Alexandru cel Bun rămâne ansamblul monastic de la Bistrița (jud. Neamț), ctitorie și necropolă domnească și totodată prestigios centru cultural al Moldovei medievale. Cercetările arheologice desfășurate aici, între anii 1969–1977, au dovedit că așezământul a cunoscut în decursul îndelungatei sale existențe nenumărate distrugerii, refaceri și transformări, ce au modificat în totalitate aspectul său inițial. În linii mari, el este rodul a patru importante acțiuni constructive — pentru a nu le mai aminti pe cele mai târzii — corespunzătoare și datorate unor domnii prestigioase — cele ale lui Alexandru cel Bun, Ștefan cel Mare, Petru Rareș și Alexandru Lăpușeanu — și totodată deosebit de bogate în realizări ce țin de tărâmul arhitectonic deosebit de bogate în realizări ce țin de tărâmul arhitectonic și artistic.

Întrucât din prima fază de existență a ansamblului nu ni s-a păstrat în stare de funcționare nici o construcție, a revenit cercetărilor arheologice sarcina de a reconstitui imaginea așezământului în vremea lui Alexandru cel Bun.

Deși tradiția atribuie Bistriței o primă biserică de lemn, socotită a fi fost ridicată la sfârșitul sec. XIV, investigațiile arheologice nu au reușit să surprindă nici o probă materială care să susțină existența, în suprafața ocupată de actuala incintă, a unui lăcaș anterior sec. XV.

Ceea ce poate fi atribuit epocii lui Alexandru cel Bun sunt vestigiile unor corpuri de chilii din lemn, descoperite pe latura de nord și de sud a incintei actuale, a unei locuințe cu pivniță aflată la vest de biserică și a unui lăcaș de cult, suprapus de cel actual, ultimele două componente ale ansamblului monastic fiind realizate din piatră și cărămidă. Se remarcă și la această dată absența incintei de zid, constatare ce consună cu realitățile mai generale din Moldova acestei epoci.

Dacă despre corpurile de chilii din lemn nu se pot spune lucruri deosebite, decât că aveau tălpile de lemn așezate direct pe pământ și au fost distruse de un incendiu, în schimb vestigiile locuinței cu pivniță au prilejuit observații și încheieri ce au contribuit la îmbogățirea imaginii despre ansamblurile monastice, ctitorii domnești, din vremea lui Alexandru cel Bun. Locuința, din care nu s-a mai păstrat decât pivnița — construită din piatră brută, legată cu mortar — era de plan dreptunghiular și cu un gârlici plasat pe latura de nord. Fără a intra în detalii de ordin constructiv menționăm prezența cărămizilor și a discurilor ceramice smălțuite, în nuanțe de cafeniu, galben și verde, ce decorau fațadele îmbinându-se cu plastica arhitectonică propriu-zisă și subliniind axele orizontale și verticale ale clădirii. Cât privește decorația interioară, ea era reprezentată de picturi murale, fragmentele de frescă descoperite în compoziția molozurilor cât și surprinzătoarele, la prima vedere, porțiuni de tencuială pictată păstrate *in situ* chiar pe peretele gârliciului, dovedind prezența acestora pe pereții încăperilor.

³³ *Ibidem*, p. 83.

³⁴ *Istoria artelor plastice în România*, I, București, 1968, p. 187–188.

³⁵ G. Millet, *L'école grèque dans l'architecture byzantine*, Paris, 1916, p. 94, fig. 47–48.

Coroborarea datelor de ordin documentar cu realitățile oferite de cercetările arheologice au permis stabilirea caracterului rezidențial al locuinței descoperite³⁶. Altfel spus, este vorba de o *locuință domnească* în care va rezida Alexandru cel Bun cu prilejul vizitelor sale și de unde a emis și cunoscutele acte din 8 iulie 1428 și din 31 iulie 1431³⁷.

Dar, rolul cel mai important în cuprinsul ansamblului îl deținea, fără îndoială, lăcașul de cult, cel ce mărturisește cel mai mult despre inovațiile în materie de arhitectură datorate epocii lui Alexandru cel Bun. Trebuie să subliniem, încă de la bun început, că *vestigiile descoperite prezintă o valoare excepțională întrucât situează biserica lui Alexandru cel Bun în sfera unei autentice sinteze*, prima experiență artistică de acest fel și de o asemenea amploare operată la răsărit de Carpați. Este vorba despre o construcție plină de originalitate și, totodată, cu o structură complexă care îmbină elemente de plan de proveniențe diferite, grupându-le de-a lungul axei longitudinale, într-o succesiune de patru compartimente distincte: un altar cu absida semicirculară decroșată, un naos supralărgit, o cameră a mormintelor (gropniță) dreptunghiulară și un pronaos cvasi-pătrat. Din punct de vedere planimetric și spațial, biserica mănăstirii Bistrița propune mai multe inovații, ce constituie expresia conștientă a unei gândirii novatoare. Deși principial ea aparține categoriei de lăcașuri de plan dreptunghiular, naosul său, de formă rectangulară și flancat de contraforturi în cele patru colțuri, este supralărgit și cu zidurile laterale sensibil îngroșate, astfel încât să primească în grosimea lor două abside semicirculare. Această tratare specifică a interiorului naosului, fără precedent în arhitectura moldovenească, reprezintă fuziunea între cele două tipuri fundamentale cunoscute, dreptunghiular și triconc, un compromis ce a condus la apariția unui tip de sinteză, denumit destul de impropriu „mixt” care, după cum vom vedea, va face carieră și va avea un rol distinct în dezvoltarea arhitecturii din Moldova.

O altă noutate în materie de arhitectură ecleziastică, prezentată de biserica mănăstirii Bistrița, este dată de intercalarea unui nou compartiment între naos și pronaos, așa-numita cameră a mormintelor sau gropniță. Această intercalare a condus la dezvoltarea pe axa longitudinală a lăcașului, a modificat dispoziția planimetrică a unei biserici de rit ortodox, atât de precis determinată de cerințele exercitării serviciilor religioase, în favoarea celui mai înalt reprezentant al clasei feudale — domnitorul — și a transformat lăcașul în necropolă domnească, cea de-a doua existentă în Moldova, ce vine să o continue pe cea de la Rădăuți. Gropnița va primi, de altfel, la timpul potrivit, trupurile neînsuflețite ale doamnei Ana și al lui Alexandru cel Bun, îndeplinindu-și prin aceasta funcția. Din păcate, mormintele ctitorilor au fost deranjate, încă din vechime, astfel încât nu au permis o cercetare sistematică. Astfel, problema spațiului funerar destinat să adăpostească rămășițele pământești ale domnului și familiei sale își găsește de timpuriu o rezolvare unică în arhitectura ecleziastică a Orientului creștin, rezolvare ce mărturisește și ea despre originalitatea gândirii ctitorului, a meșterilor și a creației artistice din epoca lui Alexandru cel Bun.

Urmărind în continuare monumentele ecleziastice prevăzute cu gropniță, vom observa că aceasta — ca încăpere distinctă în programul edificiilor de cult — va fi până la un anumit moment istoric, moment determinat de împrejurări speciale, apoi de unele fisuri apărute în integritatea autorității centrale, apanajul strict și de necontestat al domniei și al familiei voievodale.

³⁶ Lia Bătrâna și A. Bătrâna, RMM—MIA, 2, 1975, p. 72—80.

³⁷ DRH, A, Moldova, I, p. 110, nr. 75 și p. 155, nr. 104.

Ultimul compartiment, pronaosul, este de plan cvasi-pătrat, dispune la interior, în cele patru colțuri, de pilaștri de secțiune dreptunghiulară și este flancat la exterior, de patru contraforturi, ce se adaugă celor întâlnite pe laturile naosului. Aceste elemente nu reprezintă altceva decât o altă contrapondere occidentală, cea a ambianței apusene în cadrul bizantino-balcanic al arhitecturii monumentului.

Cât privește sistemul de boltire, acesta poate fi reconstituit în sensul prezenței unor semicalote sferice pe altar și abside, a unei cupole pe naos, a unui semicilindru dispus transversal pe gropniță și tot a unei calote pe pronaos. N-ar fi exclus ca diametrul cupolei pronaosului și naosului să fi fost micșorat prin intermediul pandativilor și al arcelor piezișe, acestea din urmă putând să-și facă apariția pentru prima dată la biserica mănăstirii Bistrița. Elementele de plan și de boltire înscriu monumentul în tipul de biserică de plan dreptunghiular, acoperite cu o serie de cupole dispuse în filă și prinse sub un singur acoperiș, și îl definesc drept *prototip autohton al unei serii tipologice arhitecturale* ce poate fi urmărită până în sec. XVII.

Cu privire la decorația exterioară, știm că fațadele bisericii erau împodobite cu cărămizi și discuri ceramice, de tipul celor cu buton central, smălțuite, așa după cum interiorul fusese ornat și el cu o pictură murală, după câte ne lasă să înțelegem fragmentele de frescă recuperate, cele care ne dau măsura efortului artistic desfășurat la Bistrița³⁸.

În același mediu monastic se ridică în continuare și biserici din lemn, ce se înscriu pe linia tradițiilor locale în materie de construcție, fiind produse exclusive ale mentalității autohtone și stând cu cinste alături de tot ce s-a construit mai bun în domeniul arhitecturii ecleziastice de lemn.

Astfel, sub biserica mănăstirii *Voroneț* (jud. Suceava), s-au descoperit vestigiile unui lăcaș de cult construit din lemn, pe un soclu scund din piatră, și dispunând de pardoseli interioare de cărămidă³⁹. Tot de lemn a fost și biserica mănăstirii de la *Horodnic* (jud. Suceava), cel mai vechi așezământ de maici din Moldova⁴⁰. Acestora li se adaugă vestigiile unui edificiu de cult aparținând vechii mănăstiri de la *Tazlău* (jud. Neamț), ce a fost descoperit la 300 m spre vest de locul pe care mai târziu își va ridica, în 1497, Ștefan cel Mare ctitoria sa. Realizat din lemn, pe un soclu din piatră legată cu mortar, biserica vechiului așezământ de la Tazlău era de plan dreptunghiular, dispunând de un naos alungit și de un altar cu absida pentagonală decroșată⁴¹.

În cuprinsul unor reședințe feudale din mediul rural vom întâlni și pe mai departe capele realizate exclusiv din lemn, alcătuite dintr-o navă dreptunghiulară și un altar cu absida poligonală decroșată, de felul celei descoperite la *Răciuleni* (așezare rurală dispărută, aflată în apropierea actualului sat Fântâna Mare, com. Vadu Moldovei, jud. Suceava)⁴².

În mediul urban, la *Suceava*, succedând pe același loc bisericii de lemn cu hramul *Sf. Înviere*, ne apar fundațiile masive ale unui monument ecleziastic ridicat, de această dată, din piatră, de plan dreptunghiular, cu un altar — terminat cu o absidă poligonală, atât la interior cât și la exterior, cu trei laturi, decroșată — despărțit printr-o tâmplă de zid de un naos de formă rectangulară, urmat la rân-

³⁸ Cercetări efectuate de Lia Bătrîna și A. Bătrîna.

³⁹ Cercetări efectuate de N.N. Pușcașu (Cf. D. Popescu, SCIV, 16, 1965, 3, p. 604).

⁴⁰ Lia Bătrîna și A. Bătrîna, Suceava, 5, 1978, p. 161—173.

⁴¹ Cercetări efectuate în 1984 de Lia Bătrîna și A. Bătrîna.

⁴² Lia Bătrîna, O. Monoranu și A. Bătrîna, Cercet Arh, 8, 1986, p. 85—86.

dul lui de un pronaos de aceeași formă dar mai alungit⁴³. Din punct de vedere tipologic, acest lăcaș se înscrie în seria monumentelor de plan dreptunghiular cu bolti semicilindrice unitare, prinse sub un singur acoperiș, cunoscute din veacul anterior și care pot fi urmărite și pe mai departe.



Din parcurgerea succintă a vestigiilor monumentelor ecleziastice descoperite și atribuite primelor decenii ale sec. XV, rezultă că epoca lui Alexandru cel Bun a constituit o etapă de mare importanță în procesul de sinteză a stilului arhitectonic moldovenesc, sinteză care, după cum se știe, se va desăvârși în a doua jumătate a sec. XV. Și acum, ca și mai înainte, asistăm la continuarea tradițiilor autohtone în materie de construcție, la simpla preluare sau la prelucrarea unor modele prestigioase dar și la sinteze mai ample, necunoscute până acum. Dacă lăcașul descoperit la mănăstirea Neamț se înscrie în sfera preluărilor, a unei structuri arhitectonice de felul celei „în cruce greacă” fără puncte libere de sprijin, larg răspândită în mediul feudal sud-dunărean, cele de la mănăstirea Moldovița sau din Suceava (Sf. Înviere) beneficiază de simple prelucrări — și ne gândim la *traseul poligonal al absidelor*, ce reprezintă *una dintre primele asimilări ale morfologiei gotice la un monument ortodox* — a unor structuri de felul triconcului sau a planului dreptunghiular, de veche tradiție și acestea în arhitectura sud-estului european. În raport cu acestea, biserica mănăstirii Bistrița am văzut că este un monument plin de originalitate și totodată cu cel mai amplu program de arhitectură la data respectivă, amployare ce decurge din însăși funcția sa de necropolă domnească. Alexandru cel Bun abandonează necropola domnească de la Rădăuți — cu toate că își mai înmormântează aici un fiu și un frate — și tipul bazilical întâlnit aici, în favoarea unui *monument de sinteză* mult mai amplă între cele două tipuri structurale bine cunoscute la acea dată — dreptunghiular și triconc — dovedind contemporanilor și nouă că în cazul Bistriței nu a fost un tradiționalist, ci un *creator de tradiții*. Tot creator de tradiții și posesor al unei personalități distincte s-a dovedit ilustrul domnitor prin *stabilirea necropolei sale într-un alt mediu* decât până atunci și anume în *cel monastic*, devenit predilect și pentru urmașii lui, prin *rezolvarea cu totul specială pe care o dă problemei spațiului funerar* destinat celui mai înalt reprezentant al feudalității și *aplicarea pentru prima dată a principiului dezvoltării de-a lungul axei longitudinale a unui lăcaș de cult* și, nu în ultimul rând, prin *ridicarea unei case destinate domniei* în cuprinsul așezământului și *împodobirea ei cu picturi murale*.

Raportând biserica mănăstirii Bistrița la cele de la Rădăuți sau Giulești, vom constata lesne că dacă acestea din urmă nu sunt decât rezultatul unui început de sinteză între cele două componente, occidentală și bizantino-balcanică, ctitoria lui Alexandru cel Bun derivă dintr-un spirit nou ce a condus la realizarea unei sinteze complexe, a unui *prototip care va fi multă vreme prezent în mintea urmașilor săi și a constructorilor moldoveni*.

Tot de un proces de prelucrare țin și modificările ce se observă în sfera ceramicii monumentale, atât la Neamț cât și la Bistrița remarcându-se o tratare originală a acestor elemente de decorație, prin apariția unui buton central (Bistrița) sau a unor motive decorative simple (Neamț).

În sfârșit, un ultim aspect ce se cuvine a fi subliniat este cel privitor la stadiul de evoluție în care se afla pictura murală din Moldova în vremea lui Alexandru

⁴³ Vezi nota 13.

cel Bun. Evident că aprecierile se pot face doar pe baza fragmentelor de frescă descoperite, materiale nelipsite din cuprinsul vestigiilor tuturor bisericilor de zid și prezente chiar și pe pereții unor construcții cu caracter rezidențial din așezămintele ridicate de domnitori, de felul celui de la Bistrița. Calitatea artistică, uneori remarcabilă, a picturilor murale ce împodobeau lăcașurile de cult și unele construcții reprezentative este relevată de calitatea tehnică a stratului suport și a pigmentilor folosiți ca și de armoniile cromatice și de desenul întâlnit.



Urcarea lui Ștefan cel Mare pe tronul Moldovei a însemnat începutul celei mai îndelungate și prestigioase domnii din istoria Moldovei, deosebit de bogată în fapte de artă. Pînă nu demult, sub raportul edificiilor religioase, primele trei decenii ale domniei lui Ștefan cel Mare nu li se puteau atribui decît o singură ctitorie domnească: mănăstirea Putna, ale cărei forme arhitecturale inițiale nu erau, însă, cunoscute. Este și de această dată meritul cercetărilor arheologice de a stabilit ansamblul formelor inițiale ale lăcașului de la Putna și totodată de a fi adăugat, la această epocă, o nouă ctitorie domnească, cu atît mai importantă cu cît s-a putut preciza că este cu puțin anterioară celei de la Putna.

Este vorba de biserica cu hramul Sf. Nicolae a vechiului așezământ de la *Probotă* (jud. Suceava), aflat „între Șomuz și pârâul Pobratii”. Chiar dacă primul său lăcaș, cunoscut din izvoarele scrise a fi fost ridicat în ultimul deceniu al sec. XIV, nu a fost, deocamdată, identificat pe teren, a putut fi precizată activitatea lui Ștefan cel Mare la Probotă. Aici, în mediul monastic, el își va ridica *prima sa ctitorie*, la o dată oricum anterioară anului 1465 — întrucît în acest an biserica va putea primi trupul neînsuflețit al mamei sale Oltea-Maria — inspirându-se, nu întâmplător, în materie de plan și decorație, de la cel mai prestigios așezământ al vremii, cel al lui Alexandru cel Bun de la Bistrița.

Lăcașul beneficiază de un program de arhitectură amplu, determinat de însăși semnificația pe care trebuia să o aibă și pe care i-o conferă prestigiosul său ctitor și anume cea de *necropolă domnească* — cea de-a doua apărută într-un ansamblu monastic de la răsărit de Carpați — menită să adăpostească rămășițele pământești și să cinstească memoria părinților săi, fostul voievod Bogdan al II-lea și Oltea-Maria, continuând în acest mod tradiția necropolelor domnești inaugurată la Rădăuți și urmată de Bistrița. Așadar, Probotă lui Ștefan cel Mare este o reluare a Bistriței lui Alexandru, determinată de motive politico-dinastice, retrospectivismul marelui domnitor fiind motivat de o singură rațiune: *simbolul dinastic*.

Dar vom vedea că Probotă nu este o simplă reluare, întrucît aduce unele importante inovații de ordin structiv și decorativ. Biserica face parte din cele de tip dreptunghiular, boltită cu o serie de cupole dispuse în filă și prinse sub un singur acoperiș. Ea se compune din patru compartimente: un altar cu absidă semicirculară decroșată cu un contrafort în ax, un naos supralărgit — flancat în colțuri de contraforturi masive — cu abside practicate în grosimea zidurilor, o gropniță dreptunghiulară și un pronaos — de asemenea dreptunghiular și cu câte un contrafort plasat în axul transversal al laturilor de nord și de sud — ce se deosebește ca plan și structură de cel întâlnit la Bistrița, constituind, de aceea, o inovație. Elementele de plan sugerează acoperirea altarului cu o semicalotă, a naosului cu o calotă sprijinită pe cele două arce transversale și pe cele două semicalote ale absidelor, a gropniței printr-o boltă semicilindrică dispusă transversal, nefiind nici în acest caz exclusă prezența unei calote, iar a pronaosului — ținând seama de

forma sa alungită și amplasarea celor două contraforturi — prin două calote despărțite de un arc dublou sprijinit de două console, reducerea dreptunghiurilor de două pătrate efectuându-se prin intermediul unei serii de arce longitudinale. Rezolvarea aparte, în raport cu cea întâlnită la Bistrița, pe care o capătă *sistemul de boltire a pronosului* — cu două calote separate de un arc dublu ale cărui împingeri, în concepția constructorilor, trebuiau să fie preluate de cele două contraforturi plasate câte unul pe laturile sale de nord și de sud — ne apare, așa-dar, ca fiind o *inovație apărută în primii ani ai domniei lui Ștefan* și nu abia la sfârșitul sec. XV, în cadrul bisericilor din Borzești, Războieni, Piatra Neamț (Sf. Ioan) sau din mănăstirea Neamț, după cum se aprecia până nu demult.

Un aspect de prim ordin, ce merită o atenție deosebită, este acela al modalităților de împodobire atât a interiorului cât și a exteriorului edificiului. În ceea ce privește decorația sa interioară, fragmentele de frescă descoperite la nivelul pardoselii de cărămidă, prin excelența calitate a stratului-suport, prin bogăția și vioiciunea culorilor și, totodată, prin siguranța desenului, vădesc calitățile artistice deosebite ale compoziției monumentale cât și temeinicele cunoștințe ale zugravilor ce au realizat-o.

Problemele ce le ridică decorația exterioară sunt de această dată mult mai complexe decât până acum, întrucât discurile ceramice cu buton central, de mici dimensiuni, asemănătoare cu cele de la biserica mănăstirii Bistrița, li se adaugă un fragment de tencuială pictată, conservat *in situ* pe latura de sud a absidei altarului, fragment ce redă faldurile îmbrăcăminteii unui personaj și câteva caractere dintr-un filacter. Aceste prezențe constituie dovada de necontestat a faptului că primul lăcaș ridicat de Ștefan cel Mare la Probota avea fațadele împodobite cu discuri ceramice, prezente la părțile lor superioare și ale ferestrelor, și, totodată, cu picturi murale a căror desfășurare și întindere ne vor rămâne, din păcate, pentru totdeauna necunoscute. Ceea ce trebuie reținut îndeosebi este împrejurarea că încă de la începuturile domniei lui Ștefan cel Mare zugravii din Moldova au fost chemați să împodobească cu picturi murale, probabil pentru prima dată, fațadele unor ctitorii de importanța Probotei, prefăcând remarcabilele realizări din acest domeniu ale veacului următor. Și după cum vom vedea, din acest punct de vedere, Probota nu va reprezenta, pentru a doua jumătate a sec. XV, o manifestare artistică izolată, de excepție, ci va fi urmată și de alte exemple — apărute tot în cadrul unor ctitorii domnești — ce vor însemna autentice prototipuri autohtone pentru pictura exterioară moldovenească de mai târziu, conturând imaginea unui fenomen artistic deplin constituit încă din a doua jumătate a sec. XV, chiar dacă nu a cunoscut amploarea celui din secolul următor.

Privită în ansamblul său, în calitate de beneficiară a unor modalități artistice mai vechi sau mai noi, dar și de transmitătoare a unora dintre marile experiențe anterioare, prima ctitorie ridicată de Ștefan cel Mare la Probota ocupă un loc distinct în cadrul evoluției arhitecturii din Moldova, plasându-se în seria edificiilor considerabile ca dimensiuni, semnificații și originalitate⁴¹.

Ansamblul formelor inițiale ale mănăstirii Putna (jud. Suceava), precum și transformările suferite au putut fi cunoscute grație amplor cercetări începute odată cu anul 1968 și care au durat mai bine de zece ani.

S-a putut stabili că în prima sa formă de existență, rezultat al lucrărilor de construcție desfășurate între anii 1466 — 1470, așezământul lui Ștefan cel Mare era compus dintr-o biserică — menită a constitui necropola domnitorului și a familiei sale —, dintr-o serie de corpuri de chilii, dispuse la nord și la est de biserică,

⁴¹ Lia Bătrina și A. Bătrina, SCIA-AP, 24, 1979, p. 205—230.

dintr-o construcție cu caracter gospodăresc amplasată la sud-est de biserică și dintr-o clădire cu caracter de reprezentare aflată la vest de lăcașul de cult. Și în această etapă istorică se remarcă absența unei incinte de zid, situație ce consună cu realitățile constatate în celelalte ansambluri monastice ridicate până la această dată.

Vestigiile bisericii, descoperite sub edificiul de cult actual⁴⁵, aparțin tipului de plan triconc, cu un altar cu absida poligonală la exterior și semicirculară la interior, prevăzut cu un contrafort dispus în axul longitudinal și boltit cu o semicalotă, cu un naos — încununat cu o turlă ridicată pe semicilindri pandativi și arce piezișe — flancate de două abside semicirculare la interior și poligonale la exterior și de contraforturi dispuse câte două pe laturile de nord și de sud, cu o gropniță îngustă și acoperită și ea, probabil, cu o calotă semisferică ridicată pe pandantivi, arce piezișe și doi semicilindri laterali, și cu un pronaos dreptunghiular boltit cu două calote semisferice — ridicate pe arce piezișe, pandantivi și arce semicilindrice — separate de un arc dublou, ale cărui împingeri erau preluate de cele două contraforturi plasate câte unul pe laturile de nord și de sud ale încăperii.

La interior biserica a primit o pardoseală din dale de piatră fălțuită și două straturi de tencuială pictată: primul, realizat înainte de 1484, conștând dintr-o rețea sumară de motive geometrice, iar al doilea, reprezentat de o pictură figurativă. La rândul lor, fațadele au fost împodobite cu o bogată decorație alcătuită din discuri ceramice smălțuite și, cel puțin pe anumite zone, cu un strat de tencuială purtător al unei picturi policrome⁴⁶.

Judecată în ansamblul ei, biserica mănăstirii Putna ne apare ca rezultat al unei interesante *sinteze*, întrunind în planul, structura și decorația sa elementele esențiale caracteristice tipurilor elaborate anterior. Astfel, naosul reproduce formele specifice *tipului trilobat cu turlă* (întâlnit la primele biserici de la Volovăț, Humor și Moldovița) *căruia i se adaugă pentru prima dată contraforturi* — cunoscute mai dinainte la Bistrița și Probota, dar în cuprinsul unui alt tip de plan —, gropnița este preluată de la Bistrița și Probota, pronaosul — ca plan și sistem de boltire — este aidoma cu cel întâlnit la Probota, iar în ceea ce privește decorația exterioară, influența hotărâtoare trebuie să o fi avut Probota. Cât privește arcele piezișe, n-ar fi exclus că acestea să fi apărut chiar la Bistrița sau Probota, dacă nu cumva ele nu reprezintă tocmai o inovație a Putnei.

În aceste condiții, biserica mănăstirii Putna încununează un proces evolutiv anterior, constituindu-se într-un tip distinct și anume acela de plan trilobat, boltit cu o serie de cupole dispuse în filă, cu turlă pe naos și acoperiș fragmentat, regăsit în scurtă vreme în ctitoria ridicată tot de Ștefan cel Mare la mănăstirea Neamț.

Corpurile de chilii⁴⁷, mai modeste ca dimensiuni și tehnică de construcție în raport cu edificiile de zid, erau construite din lemn și așezate pe un soclu din piatră.

O construcție de zid, de mai mare amploare, se află la sud-est de biserică⁴⁸, caracterul ei gospodăresc fiind dovedit de varietatea și dispoziția încăperilor sale, ca și de calitatea materialului de construcție și a elementelor de finisaj.

⁴⁵ N.N. Pușcașu, BME, 4, 1973, p. 70—72; Pentru biserică a se vedea și studiul Ioanei Grigorescu din SCIA-AP, 21, 1974, p. 101—119.

⁴⁶ N.N. Pușcașu, *op. cit.*, p. 71.

⁴⁷ Materiale, 4, 1957, p. 270—271; Chiliile de pe latura de nord au fost cercetate de M.D. Matei (cercetări inedite).

⁴⁸ M.D. Matei, Al. Rădulescu, R. Ciuceanu, RMM-MIA, 1, 1983, p. 38—45.

În sfârșit, cel mai important edificiu de locuit din această perioadă se află la vest de biserică. Din păcate, cercetările începute în zona turnului-tezaur⁴⁹ nu au fost duse până la capăt, privându-ne de posibilitatea reconstituirii planimetrice a unei construcții interceptate. Totuși, cercetările de arhitectură au putut stabili existența unui turn cu un frumos soclu de piatră profilată și legat organic de o construcție, tot de zid, ce se întindea spre nord și spre est de aceasta. Aceste două elemente — turnul anterior și construcția de zid — au fost atribuite unei locuințe — palat fortificat, cu turn decroșat⁵⁰, ipoteză pe care noi o împărtășim pe deplin. Calitatea zidăriei și a pietrei profilate, precum și porțiunile de fațade de primă valoare arhitecturală întâlnite în cuprinsul acestui complex ne dovedește că aici s-a aflat prima locuință cu caracter rezidențial, primul spațiu de reprezentare de la Putna, rezervat domnitorului-ctitor și care a funcționat cel puțin până la apariția incintei fortificate.

Incendiul ce a avut loc în primăvara anului 1480⁵¹ distruge complet edificiile de lemn și le deteriorează pe cele de zid, astfel încât vom asista la importante acțiuni de refacere și de construcție, încheiate în linii mari în 1481, ce vor schimba în bună măsură înfățișarea ansamblului. Acestei faze de construcție îi aparține adăugarea unui exonartex (pridvor închis) dreptunghiular la biserică⁵², ridicarea unei noi Case Domnești și a unui zid de incintă cu turn de intrare⁵³, ca și modificarea și amplificarea vechiului turn din cuprinsul palatului fortificat⁵⁴ și transformarea lui în ceea ce cunoaștem azi sub numele de turn al tezaurului.

Adăugarea, pe latura de vest a bisericii, a unei noi încăperi dreptunghiulare cu rol de *exonartex*, boltit și el, probabil, tot cu o calotă semisferică pe arce piezișe și pandantivi, reprezintă o *inovație* și se înscrie în procesul de dezvoltare a spațiului de cult de-a lungul axei sale longitudinale, proces început pentru prima dată în cuprinsul unei biserici de mănăstire, la Bistrița, prin introducerea gropniței, și desăvârșit, iată, acum, tot în mediul monastic la biserica mănăstirii Putna. Această inovație va fi preluată rapid, regăsindu-se ulterior și la alte ctitorii domnești din cuprinsul mănăstirilor, dar și în cadrul bisericilor de curte feudală din mediul rural sau a celor orășenești, spre deosebire de gropnița care va constitui apanajul exclusiv al domniei.

O altă inovație o constituie apariția unei *incinte de piatră fortificate*, cu ziduri și turnuri — dintre care unul de intrare —, ce va îngloba toate componentele mai vechi sau mai noi ale ansamblului. Și această modalitate nouă de tratare a unui ansamblu monastic va fi pilduitoare pentru alte așezăminte ridicate sau refăcute la scurtă vreme după 1481.

Tot acum, pe latura de sud a incintei, va fi ridicată în două etape, ce se succedă la un scurt interval de timp, o nouă clădire cu caracter de reprezentare, o *Casă Domnească*. Într-un prim moment, denumit de autorii cercetărilor faza A, construcția de plan rectangular constă dintr-o „sală boltită”, împărțită în două travee de un sistem de stâlpi masivi din piatră și dintr-o încăpere ceva mai îngustă, amplasată la vest de cea dintâi. Accesul din exterior se efectua pe latura de nord a camerei mai înguste. La scurt timp, în prelungirea sa, spre vest, se adosează încă o construcție, din care nu s-a păstrat decât nivelul pivniței și aceasta împărțită

⁴⁹ Cercetări inedite efectuate de N.N. Pușcașu.

⁵⁰ Ioana Grigorescu, SCIA-AP, 20, 1973, p. 331—334.

⁵¹ Șt. Andreescu, MMS, 1—2, 1966, p. 15—22.

⁵² N.N. Pușcașu, *op. cit.*, p. 71.

⁵³ M.D. Matei, Al. Rădulescu, R. Ciuceanu, *op. cit.*, p. 38.

⁵⁴ Ioana Grigorescu, *op. cit.*, p. 333.

în două travee de un șir de trei stâlpi. Cu acest prilej se amenajează și o alee din lespezi de piatră, ce făcea legătura între intrările din dreptul Casei Domnești și cea a pridvorului bisericii.

Așa cum arată ansamblul de la Putna, la scurtă vreme după 1481, credem că însuma toate câștigurile epocilor anterioare în materie de construcție, constituind cel mai strălucit exemplu de artă și de logică constructivă a epocii.

Dar activitățile constructive desfășurate de marele domnitor Ștefan cel Mare în mediul monastic nu se rezumă la cele de la Probota și Putna. Un alt așezământ ce va beneficia din plin de sprijinul său, este cel de la *Bistrița*, cititoria bunicului său Alexandru. S-a putut stabili, pe parcursul cercetărilor arheologice, că mănăstirea Bistrița a fost grav afectată de distrugerile produse de oștile otomane în anul 1476. Chiliile de lemn au ars complet, iar locuința domnească a suferit daune care nu au mai justificat repararea ei. Lucrările de construcție întreprinse de Ștefan cel Mare aici se vor desfășura în mai multe etape, începând imediat după 1476 și continuând până în ultimul deceniu al sec. XV. Într-o primă etapă se va ridica la nord de biserică un nou corp de chilii, tot din lemn, dar așezate pe un soclu de piatră. La vest de edificiul de cult se va zidi din piatră o construcție cu pivniță, cu caracter gospodăresc. Spre aceasta se vor îndrepta conductele din olanc ce vor aduce apa potabilă din izvoarele aflate ceva mai departe.

La nord-vest, dar în apropiere de biserică, pe un soclu din piatră legată cu mortar, se va construi un turn-clopotniță din lemn. Tot cu acest prilej se ridică o mare locuință din piatră, la nord-vest de biserică, al cărui caracter de reprezentare, de nouă casă domnească, este sugerat de amploarea programului său de arhitectură, de dimensiunile încăperilor, de modul de dispunere a acestora, cât și de calitatea excelentă a zidăriei.

În sfârșit, toate componentele ansamblului vor fi înconjurate cu un puternic zid de incintă, pe a cărui latură de sud se va amplasa un masiv turn de intrare, de plan pătrat.

Într-o a doua etapă, petrecută în ultimul deceniu al sec. XV, se renunță la clopotnița din lemn și va fi ridicat, tot la nord-vest de biserică, binecunoscutul turn-clopotniță, cu mai multe niveluri, ce străjuiește și azi incinta ansamblului. Pe deasupra, lăcașul de cult va primi la vest un exonartex — la o dată la care această încăpere era deja cunoscută cel puțin la Putna — ce va contribui la maxima sa dezvoltare în lungul axei longitudinale⁵⁵.

Tot în ultimul deceniu al sec. XV, primul lăcaș ridicat de Ștefan cel Mare la *Probota* va cunoaște și el o refacere integrală, degradarea sa atât de rapidă producându-se ca urmare a alunecărilor de teren. După demantelarea până la un anumit nivel a zidurilor bisericii, ridicarea celei de-a doua se efectuează în bună măsură pe vechiul traseu, cu câteva excepții notabile. În afară de corecțiile impuse traseului absidei altarului, cea mai importantă modificare se referă la planimetria naosului, care de această dată va avea absidele laterale bine marcate, atât la interior cât și la exterior, înscriind monumentul în categoria celor de tip triconc. Și această construcție a fost împodobită cu picturi murale la interior și exterior, partea superioară a fațadelor fiind înviorată și de un bogat decor ceramic reprezentat de discuri smălțuite, cu motive heraldice sau aflate sub semnul simbolismului animal⁵⁶.

Pe linia evoluției triconcului la răsărit de Carpați, se înscriu și alte lăcașuri de cult ale căror vestigii au fost descoperite și atribuite, de asemenea, sfârșitului

⁵⁵ Cercetări inedite efectuate de Lia și Adrian Bătrîna.

⁵⁶ Lia Bătrîna și A. Bătrîna, SCIA-AP, 24, 1977, p. 221—226.

de sec. XV. Cercetări arheologice ceva mai vechi, efectuate în orașul *Suceava*, au prilejuit descoperirea în punctul „Șipot” a fundațiilor *bisericii cu hramul Cuvioasei Paraschiva*, fostă a breslei cojocarilor⁵⁷. De plan triconc, cu absida altarului semicirculară decroșată, cu un naos flancat de două abside, cu un pronaos pătrat și un exonartex îngust, lăcașul a fost ridicat din zidărie de piatră, decorat cu picturi murale la interior și împodobit cu cărămizi smălțuite de formă rombică la exterior⁵⁸.

Un plan asemănător cunoaște și *biserica reședinței feudale de la Răciuleni*, ce succede, după cum arătăm anterior, o mai veche capelă de lemn. Edificiul este alcătuit tot dintr-un altar cu absidă semicirculară decroșată, dintr-un naos dreptunghiular flancat de două abside semicirculare, dintr-un pronaos cvasi-pătrat și dintr-un exonartex îngust⁵⁹.

În ambele cazuri se remarcă prezența unui exonartex îngust, ceea ce demonstrează rapidă difuziune, atât în mediul urban cât și în cel al reședințelor feudale rurale, a unor inovații prestigioase apărute în cadrul ctitoriilor domnești din mediul monastic.

Din rândul bisericilor aparținând celei de-a doua variante a tipului așa-zis „mixt”, cea de plan dreptunghiular, boltită cu două cupole, dispuse în filă și prinse sub un singur acoperiș, fac parte și vestigiile descoperite la *Drăgoiești* (jud. Suceava), reședință de la sfârșitul sec. XV a pârcălabului Ioan Drăgoi. Planul edificii este dreptunghiular, cu absida altarului semicirculară decroșată, cu absidele naosului înscrise în grosimea zidurilor și cu un pronaos de plan pătrat, ale cărui ziduri longitudinale se prelungesc pe fața de apus, creând o nișă încheiată cu o arcadă în plincintru. Fragmentele de frescă descoperite dovedesc că interiorul beneficia de o decorație pictată de foarte bună calitate⁶⁰.

O ultimă constatare importantă, ce conferă o semnificație aparte unui bine-cunoscut lăcaș de cult, a fost prilejuită de cercetările arheologice efectuate la *biserica Arhanghelul Mihail din Războieni* (jud. Neamț), edificiu ce se știe că a fost ridicat de Ștefan cel Mare, în 1496, în amintirea bătăliei purtate cu turcii în 1476 la Valea Albă. Investigațiile arheologice au stabilit că altarul și naosul au suprapus o groapă de mari dimensiuni, ce conținea numeroase oseminte reînhumate, depuse înaintea momentului de construcție a bisericii. Lăcașul ne apare, astfel, ca un *monument comemorativ* ridicat „pentru amintirea și întru pomenirea”⁶¹ eroilor căzuți în bătălia amintită, ocupând un loc distinct în seria ctitoriilor ridicate de Ștefan cel Mare. Nu este exclus ca ideea ce a condus la ridicarea bisericii din Războieni să reprezinte o continuare a obiceiului, întâlnit încă din perioada paleocreștină, de edificare a unor lăcașuri de cult deasupra unor cripte care adăposteau mormintele unor martiri. Or, cei care își dăduseră viața luptând împotriva „păgânilor”, în concepția lui Ștefan cel Mare erau asemuiți cu martirii, motiv pentru care înțelege să le aducă un suprem omagiu prin actul său ctitoresc⁶².

În încheiere socotim potrivit a menționa încă o dată, pe scurt, în ce constă aportul cercetărilor arheologice la cunoașterea arhitecturii ecleziastice medievale din Moldova. Dacă ar fi să judecăm rezultatele numai sub aspect cantitativ și

⁵⁷ I. Zugrav, MMS, 3—4, 1969, p. 187.

⁵⁸ T. Martinovici, Materiale, 6, 1959, p. 687 și fig. 5.

⁵⁹ Lia Bătrina, O. Monoranu, A. Bătrina, Cercet. Arh., 7, 1984, p. 165—174.

⁶⁰ A. Bătrina și Em. I. Emandi, Suceava, 5, 1978, p. 197—203.

⁶¹ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 143.

⁶² Gh. I. Cantacuzino, MamAntiq., 4—5, 1972—1973, p. 231—235, vezi și RMM-MIA, 2, 1975.

încă vom remarca lesne că amintitele investigații au condus la îmbogățirea repertoriului arhitecturii ecleziastice din Moldova sec. XIV—XV cu nu mai puțin de 23 de exemplare. Dar nu ne putem mărgini la această simplă constatare întrucât, sub raport calitativ, cercetările au permis:

- Identificarea vestigiilor unor monumente ecleziastice reprezentând principalele verigi ce ne ajută să înțelegem evoluția arhitecturii din Moldova.

- Încadrări cronologice mai exacte ale unor lăcașuri de cult.

- Precizări cu privire la funcția și apartenența unor edificii religioase.

- Conturarea unei imagini mai clare cu privire la cele mai vechi ansambluri monastice, la principalele lor componente, la cele mai importante etape de construcție cunoscute de acestea cât și la dinamica organizării incintelor.

- Urmărirea evoluției principalelor tipuri structurale și a procesului dezvoltării, în cadrul acestora, a spațiului de cult de-a lungul axei sale longitudinale, proces început prin intercalarea gropniței și desăvârșit prin adăugarea unui exonartex.

- Observații pe marginea modalităților de decorație interioară și exterioară cunoscute de edificiile religioase în diferite epoci și în mod special cu privire la vechimea picturilor murale exterioare.

Toate aceste constatări, precizări și observații ne îngăduie urmărirea etapelor procesului de constituire a unui stil propriu în arhitectura moldovenească: de la preluarea, și, uneori, simpla prelucrare sau interpretare a unor forme și structuri arhitectonice, precum și a unor elemente de decorație interioară și exterioară din lumea occidentală și din cea bizantino-balcanică, la începuturile de sinteze operate de mediul artistic local și, în sfârșit, la realizarea unor sinteze complexe, a unor prototipuri artistice ce vor constitui multă vreme exemple pentru construcții moldovene.

DER BEITRAG DER ACHÄOLOGISCHEN FORSCHUNGEN ZUM KENNTNIS DER GEISTLICHEN ARCHITEKTUR AUS DER MOLDAU IM XIV—XV JAHRHUNDERT

ZUSAMMENFASSUNG

Dank den in den östlich der Karpaten gelegenen Gebieten vornehmlich zwischen 1966—1986 durchgeführten Ausgrabungen, ist die Zahl der religiösen Architekturdenkmalern um 23 Beispiele gestiegen und gleichzeitig konnten auch die wichtigsten Fragen der Entwicklung der religiösen Architektur aus der Moldau während dem XIV—XV Jahrhundert geklärt werden. Das macht es erst jetzt möglich, ein wahrheitsgetreues Bild der religiösen moldauischen Architektur aus der Zeit des ersten Jahrhunderts des eigenständigen staatlichen Daseins um zu reisen, ein Bild das sich aus einem wechselreichen und manchmal auch widersprüchlichen architektonischen Formenrepertoire zusammensetzt.

Unter qualitativen Aspekt betrachtet, haben die archäologischen Forschungen folgende Feststellungen gestattet:

- Die Identifizierung der Spuren einiger eklesiatischen Denkmälern, die uns ermöglichen die wichtigsten Ketten der Entwicklung der moldauischen Architektur zu begreifen.

- Präzisere chronologische Einordnungen einiger religiösen Denkmäler.

- Deutungen zur genauen Funktion von bestimmten religiösen Denkmälern.

— Die Zeichnung eines deutlicheren Bildes der ältesten Klosteranlagen, ihrer wichtigsten Komponenten, ihrer wichtigsten Bauphasen, der Dynamik der Organisierung ihrer Ummauerungen.

— Die Verfolgung der wichtigsten Strukturtypen und des Entwicklungsprozesses und in diesem Rahmen, des Kultraumes entlang seiner Längsachse, ein Prozeß, das mit der Einverleibung der Grabkammer anfängt und mit der Ergänzung des *exonartex* seine Vollendungen findet.

— Beobachtung über die Modalitäten der aus verschiedenen Zeitstufen stammenden inneren und äußeren Verzierung der religiösen Denkmälern und vor allem über das Alter der äußeren Bemahlungen.

Alle diese Feststellungen, Präzisierungen und Beobachtungen erlauben uns die Etappen des Bildungsprozesses eines eigenartigen Stils in der moldauischen Architektur zu verfolgen: von der Übernahme und, manchmal, einfache Verarbeitung oder Deutung von architektonischen Formen oder Strukturen als auch einiger Elemente der äußeren oder inneren Verzierung aus der abendländischen oder byzantinisch-balkanischen Welt, zu den Anfängen von in der einheimischen Welt erfolgten Synthesen und, endlich, bis zur Schaffung von komplexen Synthesen oder Realisierung von künstlerischen Prototypen, die für lange Zeit beispielprägend für die moldauischen Bauleute gewirkt haben.